

Т. О. Анцупова

*докторант кафедри права Європейського Союзу та порівняльного
правознавства Національного університету
«Одеська юридична академія»,
кандидат юридичних наук, доцент*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОСЛІДОВНОСТІ ТА УЗГОДЖЕНОСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: РОЛЬ ВЕЛИКОЇ ПАЛАТИ

**Т. О. Анцупова. Забезпечення послідовності та узгодженості
практики Європейського суду з прав людини: роль Великої па-
лати. – Стаття.**

Стаття присвячена розгляду проблемних аспектів забезпечення по-
слідовності та узгодженості практики Європейського суду з прав
людини, визначенню ролі Великої палати Суду в цьому процесі.
Стаття містить рекомендації щодо освоєння та вивчення практики
Суду, з огляду на її еволютивність. Визначені процедура і особли-
вості розгляду справ Великою палатою у випадках неузгодженості
практики Суду.

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основополож-
них свобод, Європейський суд з прав людини, Велика Палата, послі-
довність та узгодженість практики Страсбурзького суду.

**Т. А. Анцупова. Обеспечение последовательности и согласован-
ности практики Европейского суда по правам человека: роль
Большой палаты. – Стаття.**

Стаття посвящена рассмотрению проблемных аспектов обеспечения
последовательности и согласованности практики Европейского суда
по правам человека, определению роли Большой палаты Суду в этом
процессе. Стаття содержит рекомендации по освоению и изучению
практики Суду, учитывая ее эволютивность. Определены проце-
дура и особенности рассмотрения дел Большой палатой в случаях
несогласованности практики Суду.

Ключевые слова: Конвенция о защите прав человека и основных сво-
бод, Европейский суд по правам человека, Большая палата, последо-
вательность и согласованность практики Страсбургского суда.

**T. Antsupova. Ensuring consistency and coherence of the European
Court of Human Rights practice: the role of the Grand Chamber. –
the Article.**

The article is devoted to the problem areas of ensuring consistency and coherence of the European Court of Human Rights' practice, defining the role of the Grand Chamber in this process. The article contains recommendations as to mastering and learning Court's case law, considering its evolutionary nature. The procedures of the Grand Chamber and peculiarities have been identified in cases affecting case-law consistency.

Keywords: Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Court of Human Rights, Grand Chamber, case-law consistency.

Рада Європи виділяється з ряду інших європейських міжурядових організацій особливою системою колективних гарантій прав людини, яка забезпечується наднаціональним судовим органом. Під час створення даної системи був використаний суттєво новий підхід до міжнародно-правового захисту прав людини і основоположних свобод. Зокрема, ця система тісно пов'язала матеріально-правовий та процесуальний аспекти захисту прав людини. Саме тому Рада Європи розглядається європейськими державами як найбільш ефективний механізм прийняття, вдосконалення та доповнення норм, що регулюють міждержавне співробітництво у сфері захисту прав людини та забезпечення торжества демократичних принципів.

Особливості тлумачення і застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р. (ЄКПЛ, Конвенція), а також організація та принципи діяльності Європейського суду з прав людини (Страсбурзький суд, Суд), його структура, досить глибоко досліджені у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі. Ось далеко не повний перелік вчених і практиків, праці яких є фундаментальними в даній сфері: А. Х. Абашиде, Є. С. Алісієвич, Є. Бредлі, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, М. М. Гнатовський, Д. Гомьєн, М. Дженіс, Л. Зваак, Р. Кей, Ф. Ліч, В. Є. Мармазов, К. Параскева, І. С. Піляєв, П. В. Пушкар, П. М. Рабінович, М. де Сальвіа, Д. М. Супрун, В. О. Туманов, Д. Харріс, Л. М. Ентін, Г. Ю. Юдківська.

Метою цієї публікації є дослідження проблемних аспектів послідовності та узгодженості практики Страсбурзького суду, визначення ролі Великої палати Суду в цьому процесі.

Європейський суд з прав людини є суб'єктом судової правотворчості. Високий авторитет Страсбурзького суду був заслужений завдяки забезпеченню однакового тлумачення і застосування Конвенції в масштабах всього європейського континенту. Призначення

Європейського суду з прав людини полягає в «вирівнюванні» стандартів та гарантій захисту прав людини в усіх державах-учасницях Конвенції і формуванні єдиного європейського правового простору в сфері захисту прав людини і основоположних свобод.

Дотримання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантують, перш за все, національні судові органи держав-членів Ради Європи. Саме вони несуть основну відповідальність за дієвий режим забезпечення прав людини. Така практика заснована на принципі субсидіарності, який є основоположним у функціонуванні контрольного механізму Конвенції. Тільки в тих випадках, коли рішення національних судів та інших уповноважених органів держави не є ефективними, Європейський суд з прав людини заповнює прогалини і вносить корективи у функціонування національного механізму захисту прав людини, не будучи при цьому апеляційною інстанцією.

Останнім часом, проблеми застосування практики ЄСПЛ в рамках національних правових систем регулярно обговорюються на міжнародних та внутрішньодержавних конференціях, форумах, круглих столах, організованих як за підтримки Ради Європи, так і з ініціативи національних влад держав-учасниць Конвенції [1]. Серед найбільш обговорюваних і складних питань застосування практики Страсбурзького суду: недостатня кваліфікація національних суддів; відсутність офіційного перекладу рішень Суду на всі державні мови держав-сторін Конвенції (удосконалення бази даних HUDOC); відсутність спеціального законодавчого регулювання виконання рішень та застосування практики Страсбурзького суду у державах романо-германської правової сім'ї або колізії в національному законодавстві і багато інших.

Однією з часто обговорюваних проблем в науці і практиці є «нігілізм» національних суддів та інших державних службовців щодо прецедентного права Страсбурзького суду, небажання національних суддів першої інстанції враховувати практику Суду при прийнятті рішень, що має плачевні наслідки в державах з системними/структурними недоліками. Ця проблема має два вектори:

перший – застосування практики Суду щодо справ проти певної держави-учасниці.

другий – застосування загальної практики Суду.

Враховуючи величезний масив рішень про прийнятність і по суті (починаючи з 1953 р., 500 тисяч заяв було розглянуто в межах

контрольного механізму Конвенції. Суд виніс приблизно 16 500 рішень щодо суті справ [2]), прийнятих за більш ніж півстоліття діяльності Страсбурзького суду, очевидно, що на допомогу державам «нової демократії» повинні прийти довідкові посібники, що містять узагальнення практики Страсбурзького суду, укладені Судом, або компетентним колективом вчених і практиків у перекладі на всі робочі мови Ради Європи (як мінімум).

Не можна сказати, що таких посібників не існує. Істотною допомогою є Дослідницькі доповіді щодо прецедентного права Суду. Практика складання цих досліджень є порівняно недавньою. На теперішній час науково-дослідницьким відділом Суду були написані доповіді, які узагальнюють практику з питань: біоетики, культурних прав, свободи релігії, позитивних зобов'язань держав у контексті ст. 10 Конвенції, щодо молоді, щодо ролі прокурора, щодо використання договорів Ради Європи у прецедентному праві Суду [3]. Також Судом розроблені путівники з практики щодо критеріїв прийнятності справ (у тому числі українською і російською мовами) та ст. ст. 4 і 5 Конвенції [4]. На восьми мовах (одна з яких – російська) Судом підготовлені Інформаційно-тематичні листки щодо прецедентного права за такими основними напрямками як дискримінація, здоров'я, життя, батьки і діти та ін. [5].

Щорічні звіти Європейського суду з прав людини (які презентуються на відкритті кожного чергового року Суду) також містять інформацію щодо провідних справ (leading cases), які вперше розглядались Судом, або піднімають питання системних/структурних недоліків у державах-учасниках Конвенції.

Удосконалення сайту Європейського суду з прав людини, і, зокрема, бази даних HUDOC, є незмінним завданням Ради Європи, що знаходить підтвердження у відповідних документах Комітету Міністрів і Парламентської Асамблеї [6].

Звернення національних суддів та інших представників влади до цих джерел полегшить завдання освоєння практики Європейського суду з прав людини. При цьому звернення до офіційного сайту Суду – це найшвидший і надійний спосіб отримання достовірної та актуальної інформації про практику Страсбурзького суду. Звичайно, цей ресурс доступний лише для тих, хто володіє комп'ютерною грамотою. Отже, ми маємо ще одну умову успішного освоєння практики Суду (крім бажаного знання однієї з офіційних мов Ради Європи).

В Україні теоретичні та практичні проблеми застосування практики Страсбурзького суду носять комплексний характер (від проблем нечіткості концепції співвідношення міжнародного і національного права, дії прецеденту у правовій системі України до удосконалення системи підготовки професійних суддів та інших державних службовців), і «нігілізм» національних суддів стосовно прецедентного права Страсбурзького суду – це лише «верхівка айсберга». І навіть якщо припустити, що гіпотетичний суддя національного суду першої інстанції перейметься цінностями і стандартами Конвенції, то виявиться, що при більш глибокому «зануренні» в прецедентне право Страсбурзького суду він зіткнеться з, як може здатися на перший погляд, складною проблемою. І полягає вона в тому, що, керуючись еволюційним принципом тлумачення Конвенції, Суд, з плином часу, може змінити свою правову позицію та скасувати дію раніше прийнятого прецеденту.

Як правильно і ефективно використовувати практику Суду в такому випадку? Адже одним з важливих загальних принципів права, якими керується Суд у своїй діяльності, і на сторожі якого він стоїть, є принцип правової визначеності. Теоретикам права відомо, що конфлікти між різними принципами права, не така вже й рідкість. Наприклад, професор О. О. Мережко допускає, що принципи міжнародного права можуть «вступати в непереборні протиріччя один з одним» [7]. В даному випадку в конфлікт вступають еволюційний принцип тлумачення Конвенції і принцип правової визначеності. Але з іншого боку, саме еволюційний принцип допоможе нам зрозуміти яка з правових позицій Суду, що суперечить одна одній, є дійсною? Відповідь є простою – саме та, яка є актуальною, більш сучасною.

Проблема послідовності практики Європейського суду з прав людини тісно пов'язана із питанням чи є результат правотворчості Страсбурзького суду прецедентним правом по суті. Наукові дискусії з приводу цього питання являють нам дві протилежні позиції. З одного боку, Суд не пов'язаний у своїй подальшій практиці раніше прийнятими рішеннями, тому що це правило формально не закріплено ані в тексті Конвенції [8], ані в Регламенті Суду і його додатках [9].

З іншого боку, Суд намагається послідовно дотримуватися принципів тлумачення Конвенції та принципів і методології при-

йняття рішень, постійно посиляючись у своїх наступних рішеннях на попередні.

Щодо цього питання слід зауважити наступне. Особливістю прецедентів Європейського суду з прав людини є те, що вони є прецедентами тлумачення, так як Суд, розглядаючи кожну нову справу, ґрунтується, насамперед, на положеннях Конвенції, але з урахуванням попередніх розглянутих аналогічних справ.

Прецедент тлумачення є самостійним джерелом права, який отримує самостійне юридичне значення, окремо від правової норми, яка тлумачиться. Такий прецедент завжди розширює зміст норм, хоча важливим є й визначення меж такого розширення.

Очевидно, що консенсус щодо меж тлумачення Конвенції, навіть теоретично не може бути досягнутий. Приєднуючись до Конвенції в 50-ті роки минулого сторіччя, держави-учасниці, не могли припустити, що, наприклад, завдяки тлумаченню норм Конвенції Судом будуть захищатись права наслідування дітей, народжених у шлюбній зраді [10]. Також складно було уявити, що під юрисдикцію Страсбурзького Суду підпадатимуть права осіб, що мають одностатеві стосунки [11], або, що положення ст. 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя» будуть поширюватися на спори про звільнення державних службовців [12].

Також неможливо було припустити, що Суд поряд з правовими стандартами, виробленими ним стосовно певних прав і свобод, створить, так звані автономні правові поняття, такі як «суд», «майно», «державний службовець» [13, с. 176] та інші. Найчастіше ці поняття не співпадають за обсягом та змістом з аналогічними поняттями в національному законодавстві держав-учасниць Конвенції.

Всі ці приклади дозволяють нам зрозуміти, що Суд намагається бути незалежною судовою установою і відповідати викликам часу.

У справі Баятян проти Armenії (*Bayatyan v. Armenia*) від 7 липня 2001 р., Велика Палата Суду зауважила, що, безумовно Суд має діяти «... в інтересах правової визначеності, передбачуваності і рівності перед законом, від яких Суд не повинен відходити, без поважних причин, ... але відмовляючись підтримувати динамічний і еволюційний підхід Суд ризикує створити перешкоду для реформ або вдосконалень (див. *Vilho Eskelinen and Others v. Finland* [GC], no. 63235/00, § 56, ECHR 2007-IV, and *Micallef v. Malta* [GC], no. 17056/06, § 81, ECHR 2009-...). Має вирішальне значення, що положення Кон-

венції тлумачаться і застосовуються таким чином, щоб надані права були практичними та ефективними, а не теоретичними та ілюзорними (див. *Stafford v. the United Kingdom* [GC], no. 46295/99, § 68, ECHR 2002-IV, and *Christine Goodwin v. the United Kingdom* [GC], no. 28957/95, § 74, ECHR 2002-VI» (переклад авт.) [14].

Еволютивність діяльності Суду вплинула на створення внутрішніх процедур, що дозволяють контролювати непослідовне застосування його прецедентного права. Непослідовне застосування прецедентного права Суду, є однією з підстав для подання запиту про перегляд справи до Великої палати Європейського суду з прав людини [15, С. 6-7].

Між тим, необхідно відрізнити неузгодженість практики від тих випадків, коли Суд вперше застосовує установлене прецедентне право до нової ситуації. Рішення, в якому Суд вперше застосовує установлене прецедентне право до нової ситуації можна «оскаржити» тільки в тому випадку, коли таке розширення виходить за межі існуючої судової практики.

Відповідно до п. 1 ст. 43 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: «Упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення Палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати» [16]. Процедура розгляду справи у Великій палаті регулюється правилами 71-73 (Розділ 7) Регламенту Суду [17, С. 40].

Велика Палата має власний фільтраційний механізм: «Колегія у складі п'яти суддів Великої Палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи Протоколів до неї або важливе питання загального значення» [18].

В результаті багаторічної практики Колегія класифікує всі справи, що порушують «серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи Протоколів до неї або важливе питання загального значення» на наступні категорії:

- справи, що стосуються послідовності прецедентного права Суду;
- справи, які можуть бути розглянуті як придатні для розвитку прецедентного права;
- справи, які підходять для роз'яснення принципів, викладених в існуючій судовій практиці;

- справи, в яких Велика Палата може бути призвана до перегляду розвитку прецедентного права, про який стверджується Палатою;
- справи, що стосуються «нових» випадків;
- справи, у яких піднімається «серйозне питання загального характеру»;
- «гучні» справи [19, С. 6-10].

Таким чином, роль Колегії у забезпеченні послідовності прецедентного права Суду є фундаментальною. У випадках встановлення будь-яких неузгодженостей, Колегія звертається до Великої Палати з проханням врегулювати «колізію» тлумачення і визначити яка позиція буде використовуватись Судом у подальшому розгляді справи.

Слід зауважити, що за умови прийнятності справи, Велика Палата розглядає не окремий факт чи аспект справи, а всю справу цілком. Як зазначає відомий науковець і адвокат Ф. Ліч: «після передачі справи Велика Палата може використовувати весь спектр судових повноважень, наданих Суду, включаючи мирову угоду (ст. 39) або виключення зі списку (ст. 37). У справі К. і Т. проти Фінляндії (*K and T v Finland*) Суд був змушений роз'яснити рамки справи після її передачі на розгляд Великої Палати у відповідь на зауваження фінського уряду, який вважав, що Суд повинен лише повторно дослідити ті аспекти, у зв'язку з якими було встановлене порушення ст. 8. Однак Велика Палата вирішила, що після передачі їй справи за ст. 43, слід розглядати заново всю справу цілком» [20, С. 140-141].

Відомий юрист М. де Сальвіа поділяє цю позицію: «Якщо прохання сторони про направлення справи на розгляд Великої Палати було задоволено, то стаття 44 може тільки означати, що рішення Палати буде скасовано цілком з тим, щоб замість нього було винесено нове рішення, передбачене п. 3 статті 43. Таким чином, «справа», передана на розгляд Великої Палати, неминуче включає в себе всі аспекти скарги, раніше розглянуті Палатою у своєму рішенні, а не тільки «серйозне питання», що лягло в основу такої передачі. У цьому зв'язку Суд не знаходить підстав для часткового направлення справи на розгляд Великої Палати» (*K. et T. c. Finlande*, 140; див., так само *Gos*, 36)» [21, С. 1256].

Прикладами справ, підставою для перегляду яких було питання послідовності застосування прецедентного права Суду, є:

Гуїзо-Галлізаї (Guiso-Gallisay) проти Італії [22], де Палата відійшла від прецедентного права щодо застосування статті 41 у випадку конструктивної експропріації; Сабрі Гюнеш (Sabri Güneş) проти Туреччини [23], де предметом розгляду були питання послідовного практичного застосування вимоги про вичерпання внутрішніх засобів правового захисту і правила вичерпання шестимісячного строку для подання скарги, встановленого на той час у статті 35 § 1 Конвенції; Блечич проти Хорватії (Blečić v. Croatia) [24], де Велика палата визначає чіткі межі компетенції *ratione temporis* Суду, та інші справи [25, С. 6].

Між тим, слід пом'ятати, що правотворці прецедентів Страсбурзького суду – це реальні люди зі своїм світоглядом, праворозумінням і уявленням про межі розсуду. Деколи, окремі або частково окремі думки суддів, що є невід'ємною частиною рішення Суду, піднімають важливі проблеми прецедентного права Суду, зокрема, його послідовності. Так, у справі Косси проти Сполученого Королівства (Cossey v. the United Kingdom (Plenary)) від 27 вересня 1990 р. у п. 5.2. Окремої думки судді Мартенса можна знайти наступне зауваження: «Суд повинен скасовувати попередні правила тільки якщо він переконаний, що «нова доктрина є, безсумнівно, кращим законом». Ця умова, звичайно, заснована на ідеї, що принцип правової визначеності та послідовності вимагає, щоб суд слідував своєму усталеному прецедентному праву: тому він повинен скасовувати попередні правила тільки тоді, коли нова доктрина, явно краща, ніж стара» [26].

З моменту свого створення у 1998 р., Колегією Великої Палати було розглянуто більше 2 тисяч звернень [27]. За даними Суду, з 21 січня 1999 р. по 29 червня 2012 р. Великою палатою було розглянуто 293 справи, у яких Палата винесла рішення щодо прийнятності або щодо суті, або консультативні висновки [28].

Однією з основних причин, яка в переважній більшості випадків впливає на непослідовність практики Європейського суду з прав людини, є еволюційний принцип тлумачення Конвенції і неможливість визначення меж її тлумачення. Але такий «побічний ефект» у порівнянні з тим благом, який впродовж 60-років приносить принцип – «Конвенція – живий інструмент», – це, напевно, мала жертва.

Література

1. Наприклад, 1 липня 2011 р. – Міжнародна конференція «Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини в правовій системі України» (м. Київ, Україна); 15 серпня 2012 р. – Міжнародна науково-практична конференція «Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» (м. Одеса, Україна); 27 січня 2012 р – Міжнародний семінар «Як забезпечити більшу участь національних судів до системи Конвенції з прав людини і основоположних свобод» (м. Страсбург, Франція); 22-23 квітня 2013 р. – International Conference Universal and Regional Dimension of the Protection of Human Rights New challenges – New Solutions (Варшава, Польща) та багато інших.
2. 60-th anniversary. Press release [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4475019-5391788#{«itemid»: \[«003-4475019-5391788»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4475019-5391788#{«itemid»: [«003-4475019-5391788»]})
3. З дослідженнями можна ознайомитись тут: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/analysis&c=#n1347459030234_pointer
4. Там само.
5. Russian Factsheets. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=press/factsheets/russian>
6. Recommendation 2007 (2013) Ensuring the viability of the Strasbourg Court: structural deficiencies in States Parties (Rapporteur: Mr Serhii KIVALOV, Ukraine, EDG, Doc. 13087). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: [http://assembly.coe.int/ASP/XRef/X2H-DW-XSL.asp?fileid=19245&lang=en; Reply to Recommendation 2007 \(2013\) Committee of Ministers, Adopted at the 1168th meeting of the Ministers' Deputies \(10 April 2013\). \[Електронний ресурс\]. – Режим доступу до док.: http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp? FileID=19561&Language=EN](http://assembly.coe.int/ASP/XRef/X2H-DW-XSL.asp?fileid=19245&lang=en; Reply to Recommendation 2007 (2013) Committee of Ministers, Adopted at the 1168th meeting of the Ministers' Deputies (10 April 2013). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp? FileID=19561&Language=EN)
7. Мережко А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): моногр. / Александр Мережко. – Одесса: Фенікс, 2012. – С. 161
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004;
Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

9. Rules of Court (1 July 2013) Registry of the Court, Strasbourg [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf
10. Наприклад, Case of Mazurek v. France (Application no. 34406/97). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://echr.ketse.com/doc/34406.97-en-20000201/view/>
11. Homosexualität: strafrechtliche Aspekte. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://echr.coe.int/Documents/FS_Homosexuality_DEU.pdf
12. Наприклад, Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine (Application no. 21722/11). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#%7B%22languageisocode%22%3A%5B%22FRA%22%5D%2C%22appno%22%3A%5B%2221722%2F11%22%5D%2C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22%3A%5B%22001-115959%22%5D%7D>
13. Абашидзе А. Х., Алисевич Е. С. Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод: Учебное пособие. – М.: Междунар. отношения, 2007. – 304 с.
14. Case of Bayatyan v. Armenia [Електронний ресурс]. Режим доступу до док.: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#%7B%22fulltext%22%3A%5B%22Bayatyan%20v.%20Armenia%5BGC%5D%22%2C%22no.%22%3A%5B%2223459%2F03%22%5D%2C%22itemid%22%3A%5B%22001-105611%22%5D%7D>
15. The General Practice Followed By The Panel Of The Grand Chamber When Deciding On Requests For Referral In Accordance With Article 43 Of The Convention. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://www.echr.coe.int/Documents/Note_GC_ENG.pdf
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
17. Rules of Court (1 July 2013) Registry of the Court, Strasbourg [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року, Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
19. The General Practice Followed By The Panel Of The Grand Chamber When Deciding On Requests For Referral In Accordance With Article 43 Of The Convention. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Note_GC_ENG.pdf
20. Обращение в Европейский Суд по правам человека / Под общ. ред. Ф. Лича. – М.: МОО ПЦ «Мемориал», 2006. – 528 с.

21. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 1072 с.
22. Case of Guiso-Gallisay v. Italy [GC], no. 58858/00, § 56, 22 December 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до док.: http://www.camera.it/apPLICATION/xmanager/projects/leg17/attachments/sentenza/testo_integrale_sen-tenzas/000/000/324/GUIISO-GALLISAY.pdf
23. Case of Sabri Güneş v. Turkey, no. 27396/06, §§ 33-44, 24 May 2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до док.: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-111957#{«itemid»:«001-111957»}>
24. Блечич против Хорватии: Постановление от 8 марта 2006 г.: Вынесено Большой Палатой (Blecic – Croatia, № 59532/00) / Европейский Суд по правам человека. // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. -2006. – № 10. – С. 49 – 51
25. Наприклад, Case of Herrmann v. Germany (no. 9300/07); Chassagnou and Others v. France [GC], (nos. 25088/94, 28331/95 and 28443/95), ECHR 1999-III); Scoppola (no. 3) v. Italy (no. 126/05); Hirst v. the United Kingdom (no. 2)[GC], no. 74025/01, ECHR 2005 // The General Practice Followed By The Panel Of The Grand Chamber When Deciding On Requests For Referral In Accordance With Article 43 Of The Convention. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Note_GC_ENG.pdf
26. Case of Cossey v. the United Kingdom (Plenary), (no. 10843/84) [Электронный ресурс]. – Режим доступа до док.: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{«fulltext»:«Cossey v. the United Kingdom»}>
27. The General Practice Followed By The Panel Of The Grand Chamber When Deciding On Requests For Referral In Accordance With Article 43 Of The Convention. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до док.: http://www.echr.coe.int/Documents/Note_GC_ENG.pdf
28. Grand chamber judgments, advisory opinions and decisions [Электронный ресурс]. – Режим доступа до док.: http://www.echr.coe.int/Documents/List_GC_Judgments_ENG.pdf